

مسکن خرمشهر

از الگوی بومی تا ضوابط طراحی

دکتر صدیقه مسائلی*

استادیار دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۸۹/۵/۲۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۹/۱۲/۲)

چکیده:

شیوه زندگی، که بر اساس فرهنگ و آداب و رسوم مردم ساکن یک شهر شکل گرفته، و الگوی سکونت بدست آمده از آن یکی از مبانی شکل‌گیری معماری مسکن بومی می‌باشد. مطالعه و تحلیل دقیق آن می‌تواند به تدوین اصول طراحی مسکن جدید متناسب با تغییر شیوه سکونت کمک نماید. شهر خرمشهر با توجه به تخریب‌های ناشی از جنگ و نوع بازسازی ناهماهنگ با فرهنگ و حتی اقلیم منطقه، نیاز به تدوین اصول و ضوابط طراحی جدید مسکن دارد. این تحقیق مبتنی است بر مطالعاتی که توسط نگارنده قبل و بعد از جنگ انجام شده و می‌توان ادعا کرد که تنها اطلاعات تحلیلی است که از مسکن بومی خرمشهر بیادگار مانده است. لذا هدف اصلی مقاله پرداختن به نظام سکونت قبل از جنگ، بدست آوردن الگوی مناسب زندگی امروز با توجه به تغییر شیوه سکونت و تدوین اصول و معیارهای طراحی مسکن جدید در خرمشهر است. نتیجه تحلیل‌های ارائه شده نشان می‌دهد اقلیم و فرهنگ از مهمترین عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری کالبد مسکن بومی خرمشهر می‌باشند. لذا عوامل نشأت گرفته از اقلیم و فرهنگ نظیر جهت‌گیری ساختمان‌ها، استفاده از حیاط مرکزی، مضیف، پاشویه و ... هویت‌بخش مسکن بومی خرمشهر می‌باشند. استفاده از اصول و معیارهای حاصل از این دو عامل در تکمیل مراحل بازسازی باعث بازگرداندن روحیه و هویت به مسکن خرمشهر خواهد شد.

واژه‌های کلیدی:

مسکن بومی، سنت سکونت، الگوی مسکن، ضوابط طراحی مسکن خرمشهر.

* تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۹۶۹۶، نمایان: ۰۲۱-۶۶۴۶۱۰۰۴، E-mail: smasaeli@ut.ac.ir

مقدمه

بومی خرمشهر هنگام جنگ و همچنین ساخت و سازهای نامناسب بعد از بازسازی نیاز به تحلیل مسکن خرمشهر و بدست آوردن الگوهای اصیل بافت مسکونی قبل از جنگ می‌باشد تا بتوان به ضوابط و معیارهایی جهت طراحی مسکن جدید بر پایه الگوی گذشته دست یافت.

در حقیقت هدف کلی از تحقیق حاضر را می‌توان بازگرداندن روحیه قبل از جنگ به شهر و احیاء و تداوم الگوی سکونت بومی با در نظر گرفتن تحولات ایجاد شده در شیوه‌ی زندگی مردم این سامان دانست. این هدف کلی از طریق بررسی، تجزیه و تحلیل و مقایسه الگوی مسکن بومی و غیر بومی (قبل از جنگ) در خرمشهر به تدوین اصول و ضوابط طراحی مسکن، با توجه به سنت‌های سکونت و آداب و رسوم مردم، می‌رسد. اصولاً این شیوه برخورد با امر بازسازی و طراحی مسکن در مناطق دارای هویت و پیشینه‌ی تاریخی، امری ضروری برای حفظ ریشه‌های فرهنگی جوامع می‌باشد.

زیستگاه‌های جنوبی خوزستان که تا چندی پیش دارای ویژگی‌های روستائی بود، بعلت تغییر و تحولات سریع اقتصادی و موقعیت مناسب، به رشدی سریع دست یافته و تبدیل به شهرهایی بزرگ شدند. خرمشهر که یکی از این زیستگاه‌ها به حساب می‌آید دارای قدمت زیادی نمی‌باشد؛ به گونه‌ای که برخی اعتقاد دارند خرمشهر مسکن غنی بر گرفته از سنت‌های سکونتی اصیل ندارد. ارزیابی این ادعا یکی از اهداف تحقیق حاضر می‌باشد.

در سال ۱۳۵۹ در پی حمله تجاوزکارانه عراق به خاک میهن اسلامی بیش از نیمی از بافت مسکونی بومی خرمشهر ویران شد. از سال ۱۳۶۱ با پیشنهاد بنیان‌گذار انقلاب اسلامی امام خمینی (ره) بازسازی بهنگام جنگ مطرح و شروع گردید. اما با گذشت ۲۲ سال از پایان جنگ و حدود ۲۷ سال از آزادسازی خرمشهر، بازسازی مسکن خرمشهر بسیار کند، ناهماهنگ و در مواردی مغایر با سنت سکونت مردم و حتی اقلیم منطقه در حال انجام می‌باشد. با توجه به تخریب قسمت‌های زیادی از بافت مسکونی

در خرمشهر به ارائه ضوابط و معیارهای طراحی پرداخته می‌شود.



تصویر ۱- ساختار تأثیر اقلیم و فرهنگ در شکل‌گیری کالبد مسکن خرمشهر.

از نظر کلی روش تحقیق بر مبنای شناخت و تحلیل مسکن بومی و مقایسه آن با مسکن غیر بومی از طریق برداشت میدانی، مصاحبه با مردم منطقه و رولوه نمونه‌هایی از مسکن خرمشهر (قبل از جنگ) می‌باشد. در تمامی بخش‌های تحقیق از روش بیان تصویری و گرافیکی و تحلیل کالبدی نقشه‌های مسکن (قبل از جنگ) استفاده شده است.

تحلیل الگوی مسکن خرمشهر

محله‌های خرمشهر به لحاظ بافت شهری به دو بخش قدیم و جدید تقسیم می‌شوند. قدیمی‌ترین محله‌های خرمشهر در ناحیه‌ی شمالی، در اطراف مسجد جامع بین محله بازار صفا و

راهکارهای پژوهش

با توجه به گذشت زمان و آسیب‌های زیادی که در جریان جنگ به بافت مسکونی شهرهایی مثل خرمشهر تحمیل شده، دست‌یابی به مدارک قبل از جنگ در حد غیر ممکن می‌باشد. لذا این مقاله مبتنی است بر مدارک و مطالعاتی که توسط نگارنده پیش و پس از جنگ انجام شده است^۱. نمونه‌های مسکن انتخاب شده هم تنها نمونه‌هایی است که از مسکن بومی خرمشهر باقی مانده که در سال ۶۶ با حضور در محل تدقیق و اصلاح شده‌اند. در این برداشت‌ها سعی شده از هر الگو یک نمونه، به نمایندگی از زیر مجموعه خود، ارائه شود.

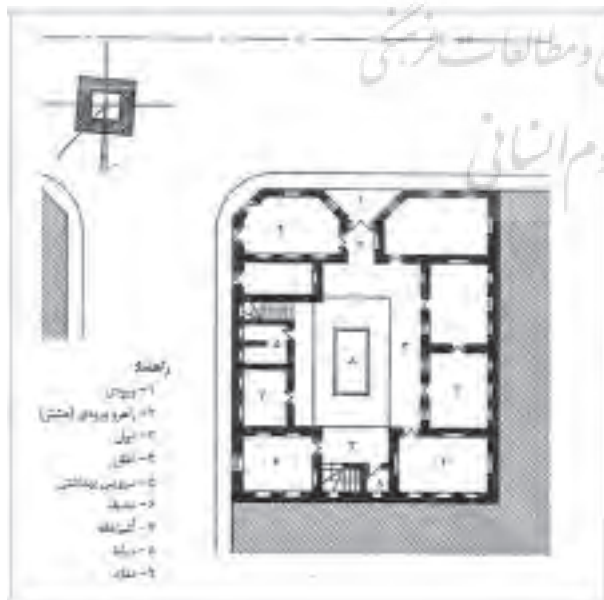
جهت رسیدن به هدف اصلی مقاله و دست‌یابی به نظام سکونت در خرمشهر قبل از جنگ (چه در نظام سکونت بومی و یا غیر بومی) ابتدا الگوهای مسکن خرمشهر تحلیل می‌گردد. در این برخورد تحلیلی از روش بیان تصویری و گرافیکی برای بدست آوردن فضاهای تشکیل دهنده و روابط در هر الگو استفاده می‌شود. در ادامه به منظور شناخت میزان تأثیر اقلیم^۲ و آداب و رسوم مردم منطقه در الگوهای مسکن ابتدا به شناخت و تحلیل اقلیم خرمشهر پرداخته می‌شود. سپس گوشه‌هایی از آداب و رسوم مردم و اثر گذاری آن در الگوهای مسکن موجود قبل از جنگ، جهت استفاده از این اطلاعات برای پاسخ بهتر به نیازهای بهره بردارن آتی شهر، مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. در انتها و با توجه به چهار چوب ساختاری ارائه شده در تصویر ۱ جهت طراحی مسکن جدید



تصویر ۲- نمونه خانه‌های گسترده در بافت قدیم خرمشهر، طبقه اول.
مأخذ: (Ghaemian, تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده)

ب: خانه‌های تک خانواری یا مستقل

در خانه‌های تک خانواری رابطه متقابل بین زن، شوهر و فرزندان است. اغلب خانه‌های بافت قدیم خرمشهر از این نوع و دارای ابعادی مشابه‌اند. از یک حیاط مرکزی و اتاق‌های اندرونی و مضمیف بیرونی در اطراف آن تشکیل شده و تا حدودی سعی در حفظ محرمانه گردیده است (در بعضی خانه‌ها قسمت مضمیف در طبقه دوم واقع شده است). ارتباط و نحوه قرارگیری فضاهای عملکردی این نوع خانه‌ها در تصاویر (۳ و ۴) معرفی شده‌اند.



تصویر ۳- نمونه خانه تک خانواری (مستقل) بافت قدیم خرمشهر.
مأخذ: (Ghaemian, تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده)

فلکه دروازه واقع شده‌اند^۲. این بافت بسیار متراکم و فشرده است و تمام واحدهای مسکونی آن دارای حیاط مرکزی با ویژگی‌های مناسب اقلیم و فرهنگ اهالی آن منطقه می‌باشد. دسترسی به واحدهای مسکونی از طریق کوچه‌هایی باریک که با دیوارهای مرتفع محصورند، صورت می‌گیرد. در این قسمت از شهر خرمشهر کمتر خانه‌ای یافت می‌شود که در دو یا چند دیوار خارجی با خانه‌های مجاور خود مشترک نباشد. خانه‌های بومی برداشتی متعلق به این بافت می‌باشند که اغلب در هنگام رولوه آسیب زیادی در اثر جنگ دیده‌اند. اما بخش غیربومی شامل محله طالقانی و کوی بهروز بوده که دارای بافتی شطرنجی و یکنواخت می‌باشد (شبیه خانه‌هایی که در حال حاضر در سایر شهرهای ایران ساخته می‌شوند). در این بخش از مقاله برای به دست آوردن الگوی مسکن خرمشهر به تحلیل و مقایسه‌ی خانه‌های بومی و غیر بومی (قبل از جنگ) پرداخته می‌شود.

۱- تحلیل کالبدی خانه‌های بومی بافت سنتی (بررسی کمی)

این خانه‌ها از نظر ابعاد، فرم کالبدی و شیوه سکونت به سه دسته تقسیم می‌شوند که عبارتند از:

الف: خانه‌های گسترده

این نوع خانه‌ها اغلب متعلق به تجار و از نوع گسترده افقی می‌باشند. «در خانواده‌های گسترده افقی خویشاوندان از یک نسل زندگی می‌کنند و فضاهای کالبدی خانه باید با اجتماع افراد خانواده در مناسبت‌های مختلف قابل تطبیق باشند» (لنگ، ۱۳۸۱، ۱۳۹). خانه‌های گسترده در خرمشهر متشکل از یک حیاط بیرونی برای کل خانه و دو یا چند حیاط اندرونی فامیلی می‌باشد.

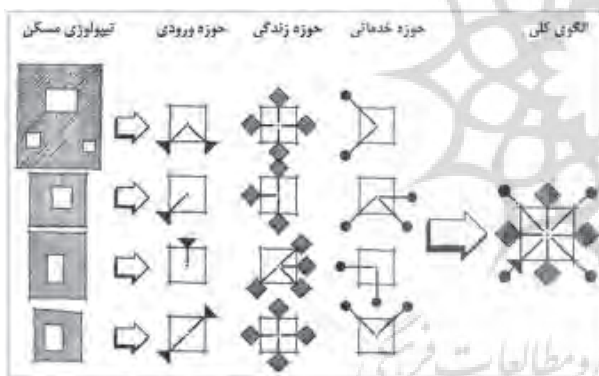
خانه‌ی آل ناصر نمونه‌ی خانه‌های گسترده بزرگ است که در جنوب شرقی مسجد جامع واقع شده و در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد (تصویر ۲). این خانه از سه بخش بیرونی، اندرونی و بخش مختص خدمه (این بخش رولوه نشده) و چهار حیاط تشکیل شده است. بخش بیرونی شامل مضمیف^۳ یا دیوانیه، قهوه‌خانه، سرویس‌های لازم و یک درب ورودی مستقل از کوچه و همچنین دارای ارتباطی غیرمستقیم با اندرون است. بخش بیرونی در دو طبقه ساخته شده، طبقه پائین مضمیف برای میهمان‌های دور (اغلب مختص میهمان‌های مرد) و طبقه دوم از میهمان‌های نزدیک (فامیل) پذیرائی می‌کند. بخش اندرونی یک ورودی مستقل از کوچه دارد و از دو حیاط (اندرونی اهالی خانه و اندرونی فامیل) تشکیل شده که ارتباط مستقیم با یکدیگر دارند. در این بخش اطاق‌های متعدد با سرویس‌های لازم در دو طبقه ساخته شده است.

در خانه آل ناصر نسبت مساحت اطاق‌ها، سرویس‌ها و ورودی به کل زمین ۶۵٫۲٪، نسبت مساحت ایوان به کل زمین ۲۴٫۴٪ و همچنین نسبت مساحت حیاط به کل زمین ۱۰٫۴٪ می‌باشد (مسائلی، ۱۳۶۸، ۱۱۹).

نسبت مساحت اطاقها، سرویسها و ورودی در این نوع خانه‌ها به کل زمین ۶۲٫۳٪، نسبت مساحت ایوان به کل زمین ۲۲٪ و همچنین نسبت مساحت حیاط به کل زمین ۱۵٫۷٪ می‌باشد (مسائلی، ۱۳۶۸، ۱۳۲).

الگوی خانه‌های بومی (بررسی کیفی)

با توجه به نمونه‌های ارائه شده در این مقاله و تحلیل آن‌ها، خانه‌های بومی بافت قدیم خرمشهر از یک حیاط مرکزی تشکیل شده که در اطراف آن فضاهای زندگی قرار گرفته است. در این نمونه‌ها حوزه‌های زندگی (شامل مزیف، اطاق‌های چند عملکردی و ایوان‌های عمیق و طولی) در امتداد چهار ضلع حیاط واقع شده‌اند. به همین علت دارای نور کافی و دید مناسب به حیاط می‌باشند. در صورتی‌که ورودی و سرویس‌های بهداشتی، به علت عدم نیاز به نور مستقیم و دید و منظر، در محورهای کم نور کنج حیاط قرار گرفته‌اند (تصویر ۶). از تحلیل و مقایسه خانه‌های بومی با یکدیگر یک الگوی کلی و واحد حاصل می‌شود. این الگو حوزه‌های زندگی را در محورهای اصلی حیاط و حوزه‌های خدماتی (سرویس‌دهنده) و ورودی خانه را در محورهای گوشه حیاط بیان می‌کند.



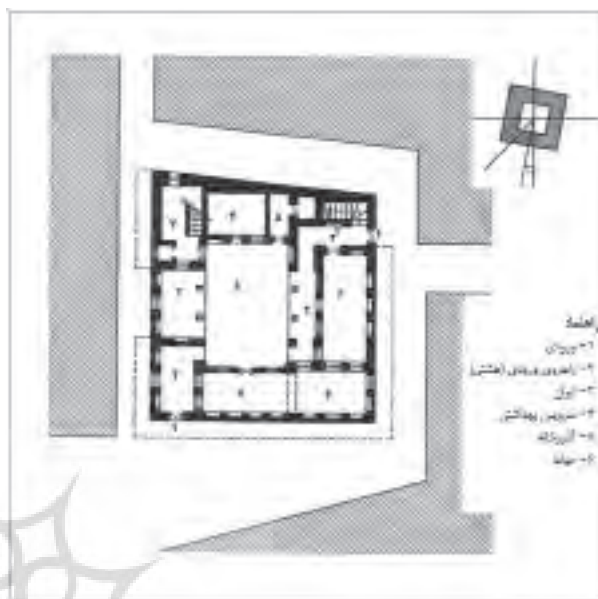
تصویر ۶- الگوی کالبدی خانه‌های بومی شهر خرمشهر.

۲- تحلیل کالبدی خانه‌های غیر بومی خرمشهر (بررسی کمی)

در این بخش سه گونه از خانه‌های تکرار شونده‌ی غیر بومی و پیشین شهر تجزیه و تحلیل شده که از نظر تقسیمات درونی یکسان و از یک حال مرکزی تشکیل شده‌اند. ارتباط اطاق‌ها و سرویس‌های بهداشتی از طریق حال برقرار می‌شود و تنها تفاوت این خانه‌ها در نحوه و مکان قرارگیری حیاط نسبت به فضای زندگی و ابعاد آن می‌باشد (تصاویر ۷، ۸ و ۹).

در نمونه‌ی اول خانه‌های تک خانواری غیر بومی، نسبت مساحت اطاق‌ها، سرویس‌ها و ورودی به کل زمین ۶۲٫۳٪ و نسبت مساحت حیاط به کل زمین ۲۴٫۹٪ می‌باشد. لازم به ذکر است که این خانه فاقد ایوان (فضای نیمه باز) است. اما در خانه نمونه دوم کوی طالقانی، نسبت مساحت فضاهای عملکردی بسته به کل زمین ۷۶٫۹٪، نسبت

در این نوع خانه‌ها میانگین نسبت مساحت اطاق‌ها، سرویس‌ها و ورودی به کل زمین ۶۶٫۳٪، میانگین نسبت مساحت ایوان به کل زمین ۱۸٫۶٪ و میانگین نسبت مساحت حیاط به کل زمین ۱۵٫۱٪ می‌باشد (مسائلی، ۱۳۶۸، ۱۲۵ و ۱۲۸).



تصویر ۴- نمونه دوم خانه تک خانواری (مستقل) بافت قدیم، طبقه اول. مأخذ: (Ghaemian)، تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده

ج: خانه‌های فامیلی

شیوه زندگی این نوع خانه‌ها واسط بین خانه‌های گسترده و تک خانواری می‌باشد. این نوع خانه‌ها از دو یا چند خانه مستقل تشکیل شده که به وسیله یک در ارتباط مستقیم بین آن‌ها برقرار می‌گردد (تصویر ۵). خانه‌های فامیلی گاهی از طریق حیاط هم‌جوار و در بعضی موارد از طریق ایوان‌های عمیق ارتباط دارند.



تصویر ۵- نمونه خانه فامیلی بافت قدیم، طبقه اول.

مأخذ: (Ghaemian)، تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده

در خانه‌های سازمانی کوی بهروز، نسبت مساحت فضاهای عملکردی بسته به کل زمین ۲۶٪ و نسبت مساحت حیاط به کل زمین ۷۴٪ می‌باشد. این خانه هم مانند نمونه اول ایوان ندارد (مسائلی، ۱۳۶۸، ۱۴۰).

الگوی خانه‌های غیر بومی (بررسی کیفی)

خانه‌های غیر بومی (قبل از جنگ) خرمشهر همانند خانه‌های بافت‌های جدید سایر شهرها از دو بخش کاملاً مجزا تشکیل شده است. در بخش شمالی زمین فضاهای زندگی و در بخش جنوبی زمین حیاط قرار گرفته است. از نظر تقسیمات درونی هرکدام از نمونه‌های برداشتی دارای سبک خاص خود می‌باشد. لذا با توجه به تحلیل خانه‌های غیر بومی، سه الگوی مسکن حاصل می‌گردد که در آن محل قرارگیری حوزه‌های زندگی (شامل اتاق پذیرایی، اتاق‌های خواب)، ورودی و خدماتی (شامل سرویس‌های بهداشتی و آشپزخانه) نسبت به حیاط متفاوت می‌باشد (تصویر ۱۰). به همین دلیل نتیجه‌گیری واحدی از نظر نحوه قرارگیری حوزه‌ها نسبت به حیاط حاصل نمی‌شود و یک الگوی واحد منتج نمی‌گردد.



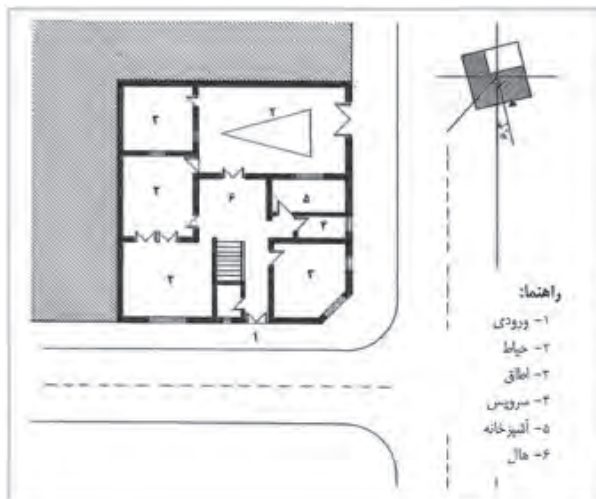
تصویر ۱۰- الگوی کالبدی خانه‌های غیر بومی شهر خرمشهر.

نتایج حاصل از تحلیل الگوی مسکن بومی و غیر بومی

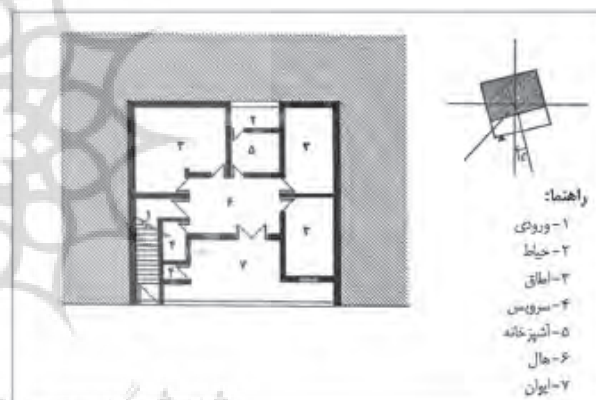
از مقایسه و تحلیل مسکن بومی و غیر بومی خرمشهر (پیش از جنگ) این نتایج حاصل می‌گردد:

۱. مسکن بافت بومی خرمشهر دارای یک الگوی واحد، از نظر نظام قرارگیری فضاهای عملکردی اطراف حیاط مرکزی می‌باشد؛ در صورتی که نحوه قرارگیری فضاهای عملکردی در مسکن بافت غیر بومی خرمشهر به یک الگوی واحد استقراری نمی‌رسد.
۲. در اغلب خانه‌های برداشت شده در بافت بومی خرمشهر، میانگین درصد فضاهای عملکردی نسبت به زیر بنا و میانگین درصد فضاهای عملکردی نسبت به کل زمین تقریباً مشابه و نزدیک به هم می‌باشد. در صورتی که این میانگین در خانه‌های برداشتی غیربومی تفاوت‌های زیادی با یکدیگر دارد. همچنین نسبت حیاط

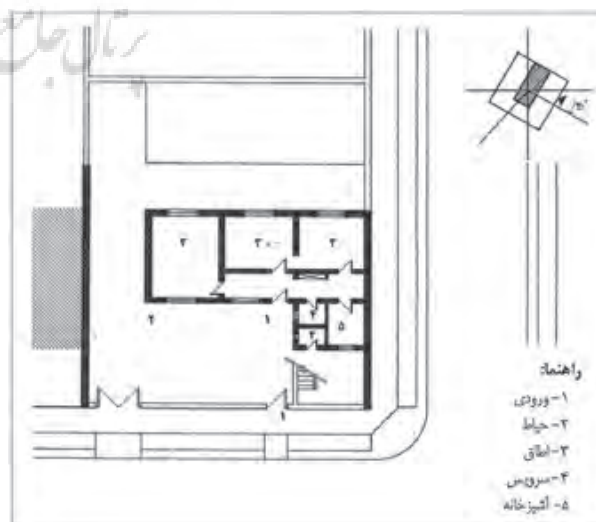
مساحت ایوان به کل زمین ۱۹٫۶٪ و همچنین نسبت مساحت حیاط به کل زمین ۳٫۵٪ می‌باشد (مسائلی، ۱۳۶۸، ۱۳۶ و ۱۳۸).



تصویر ۷- نمونه خانه‌های مستقل غیر بومی (کوی طالقانی). مأخذ: (Ghaemian). تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده

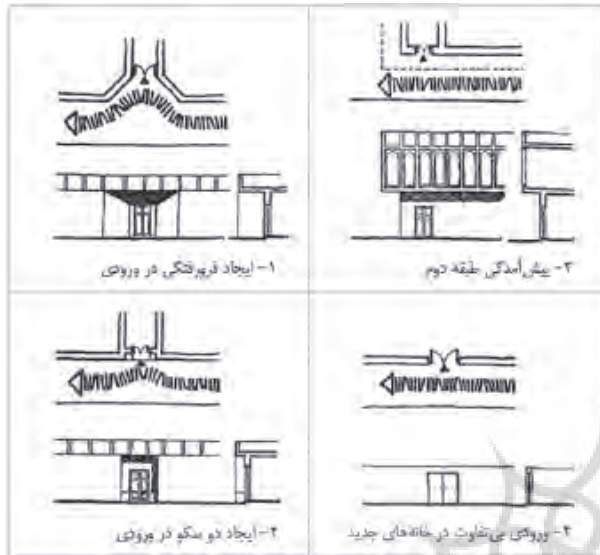


تصویر ۸- نمونه دوم خانه‌های تک‌خانوار غیر بومی (کوی طالقانی) مأخذ: (شرکت ماندان، تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده)



تصویر ۹- نمونه خانه‌های سازمانی غیر بومی (کوی بهروز). مأخذ: (شرکت ماندان، تصحیح و تدقیق نقشه در سال ۱۳۶۶ توسط نگارنده)

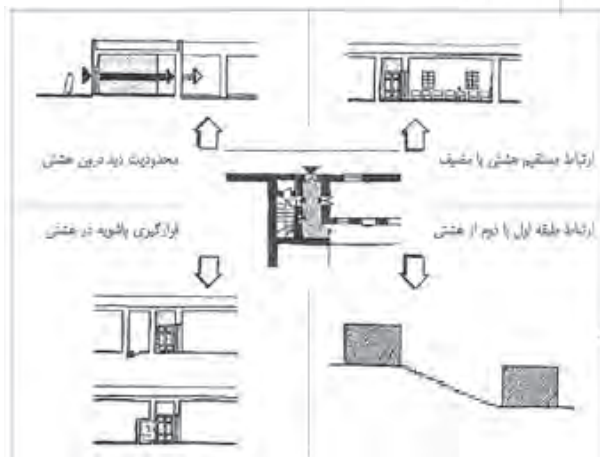
شبیه معماری سرزمین‌های عربی مجاور مانند بصره می‌باشد؛ ورودی در یک سطح صاف در امتداد دیوار قرار گرفته و در طبقه دوم با ایجاد پیش آمدگی در سقف (بنام شناسیل) و سایه روی بدنه حریم ورودی را مشخص کرده است. در طبقه اول سطح نما صاف و بدون وزن و در طبقه دوم شکستگی‌هایی در نما ایجاد شده است.



تصویر ۱- شکل قرارگیری ورودی در خانه‌های خرمشهر.

هشتی

پس از ورودی، هشتی اولین فضای عملکردی خانه به حساب می‌آید که در اغلب موارد سرپوشیده است. در خانه‌های گسترده به علت جدا بودن ورودی اندرونی و بیرونی دو هشتی بیرونی و اندرونی بصورت جداگانه ساخته شده و دالانی سرپوشیده بین این دو قسمت وجود دارد. در خانه‌های مستقل، این هشتی با تغییر محور به حیاط متصل می‌شود. هشتی به عنوان فضای سرویس دهنده در ارتباط مستقیم با فضای مضیف (تسهیل ارتباط با کوچه)، پاشویه (مقابل مضیف و در ارتباط با آن)، سرویس بهداشتی و پله ورودی طبقه دوم ساخته شده است (تصویر ۱۲). در برخی نمونه‌ها هشتی



تصویر ۱۲- تحلیل عملکرد هشتی در خانه‌های سنتی خرمشهر.

به فضاهای بسته در خانه‌های بومی بسیار کمتر از این نسبت در خانه‌های غیر بومی می‌باشد.

تحلیل عناصر کالبدی خانه‌های شهر خرمشهر

توجه به تفاوت‌های زیادی که در الگوی مسکن بومی و غیر بومی مشاهده شد، ضرورت شناخت و تجزیه و تحلیل اجزاء تشکیل دهنده این دو شیوه سکونت را ایجاب می‌کند. لذا در این بخش فضاهای عملکردی و ارتباطات داخلی مسکن بومی و غیر بومی خرمشهر به صورت مقایسه‌ای مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. این فضاها عبارتند از:

ورودی

ورودی در خانه به عنوان نقطه عطف در تغییر دو عرصه خصوصی و عمومی^۷ تعریف می‌شود. بنا بر سنن و فرهنگ این منطقه سلسله مراتب در حرکت از عرصه عمومی (کوچه) به عرصه کاملاً خصوصی (درون خانه) توسط یک فضای نیمه عمومی نیمه خصوصی از هم جدا می‌شود. این تغییر عرصه در ورودی و هشتی خانه بوجود آمده است. در این رابطه ورودی خانه‌ها از دو جنبه بررسی خواهد شد:

الف: بررسی وضعیت دید در ورودی: محدود کردن دید به منظور رعایت محرمیت^۸ در خانه‌های بومی بصورت ایجاد شکستگی (پیشش) در فضای ارتباطی بین ورودی و حیاط و یا به وسیله ایجاد فضای سرپوشیده (دالان) بین آن‌ها انجام شده است. اما در خانه‌های غیر بومی ورودی، بدون رعایت محرمیت و تغییر عرصه، مستقیماً به حیاط باز می‌شود.

ب: بررسی نحوه ارتباط ورودی با کوچه: مسئله کیفیت حرکت در کوچه یکی از عوامل مؤثر در تغییر عرصه‌ها و سلسله مراتب ورود به درون به حساب می‌آید. در نمونه‌های مسکن بومی حالات زیر دیده می‌شود (تصویر ۱۱):

۱- وجود فرورفتگی در ورودی علاوه بر کشش به سمت در خانه سبب ایجاد فضای نیمه خصوصی می‌گردد.

۲- تعبیه دو سکو در طرفین در، نیمه خصوصی شدن فضای ورودی را بخوبی بیان می‌کند.

۳- پیش آمدگی طبقه دوم خانه روی کوچه یک محدوده خصوصی کنار ورودی ایجاد می‌نماید.

اما در خانه‌های غیر بومی ورودی در امتداد دیوار حیاط قرار گرفته و هیچ‌گونه کشش و حس دعوت‌کنندگی در عابر پیاده ایجاد نمی‌کند.

در محله مورد مطالعه دو نوع ورودی از نظر تقسیمات نمایی وجود دارد. در نوع اول از تقسیمات کلی نمایی استفاده شده، که در آن تقسیمات ورودی ریزتر و با کمی فرورفتگی مشخص گردیده و در قسمت بالایی نما مشبک‌های بام خود را نمایان می‌کند. این نوع تقسیمات نمایی به معماری دزفول و شوشتر شباهت دارد. نوع دوم

به وسیله پنجره با فضای کنار آن ارتباط برقرار می‌کند. اما ورودی خانه‌های غیر بومی پیشین مستقیماً به حیاط خانه باز می‌شود و فضای واسطی بین درون و بیرون خانه وجود ندارد.

ایوان

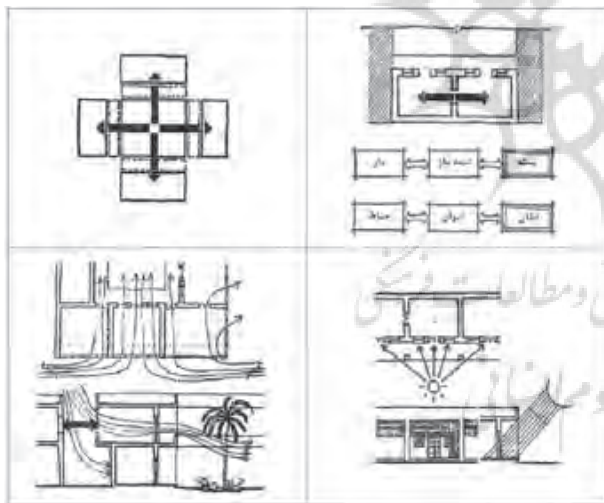
ایوان به عنوان اصلی‌ترین فضای ارتباطی و نیمه باز بعد از هشتی و در عرصه خصوصی خانه واقع شده و به دو صورت می‌باشد: الف: ایوان‌های طولی به منظور مقابله با عوامل جوی و ممانعت از ورود آفتاب به درون، در جلو اطاق‌ها و در امتداد طول حیاط ساخته شده و بجز ارتباط دهندگی عملکرد دیگری ندارد (تصویر ۱۳).

ب: ایوان‌های عمیق که در محورهای رو به شمال و شرق حیاط واقع شده، از نظر عملکردی جهت تجمع افراد خانواده و به عنوان فضای خنک در بعد از ظهرها استفاده می‌شود و اغلب توسط در یا پنجره با فضای مجاور خود ارتباط برقرار می‌کند. عمق ایوان‌ها بستگی به جهت استقرار نسبت به آفتاب دارد و به طریقی ساخته شده که در تابستان مانع نفوذ آفتاب و در زمستان سبب هدایت آفتاب می‌گردد. در بعضی جبهه‌ها عمق ایوان به اندازه عمق اطاق‌ها می‌باشد (ایوان رو به نور غرب جهت مقابله با نفوذ نور مایل غرب). ایوان‌ها با کمی اختلاف ارتفاع از حیاط و اطاق‌های مجاور مشخص می‌شوند و سقف آن‌ها در امتداد سقف اطاق‌های مجاور می‌باشد.

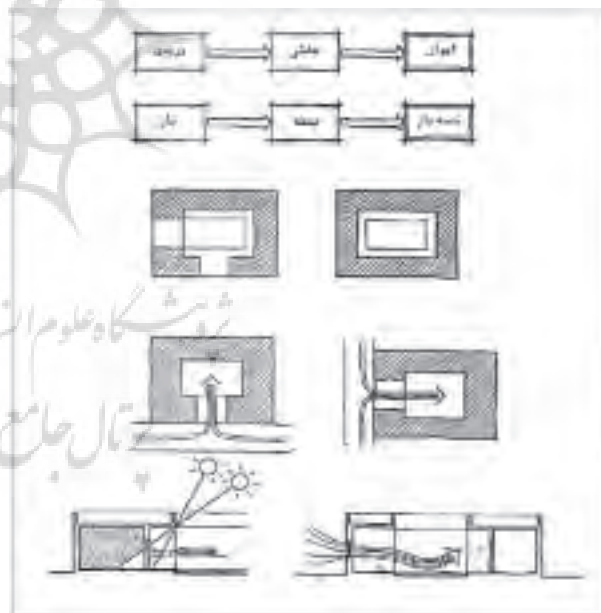
اطاق‌ها به وسیله درب‌های دو لنگه و پنجره با بیرون ارتباط دارند. حدود دو سوم پائین درها چوب و بقیه شیشه است. پنجره‌ها نیز دو قسمت دارند، قسمت پائین دو باز شو چوبی و قسمت بالا دو باز شو شیشه‌ای می‌باشد. این خصوصیت درب‌ها و پنجره‌ها منجر به انعکاس قسمتی از تابش آفتاب و در نتیجه خنک شدن اطاق‌ها می‌گردد.

تهویه اطاق‌ها در طبقه اول تنها از طریق حیاط انجام می‌شود؛ اما در طبقه دوم پنجره‌هایی که به کوچه باز می‌شود باعث نفوذ هوا و ایجاد کوران می‌گردد. در بعضی موارد تهویه توسط شناسیل‌ها (پنجره‌های سرتاسری مشبک چوبی) انجام می‌گیرد.

پوشش سقف اطاق‌ها از تیرهای چوبی و حصیر می‌باشد. به دلیل استفاده از پشت بام معمولاً سقف‌ها صاف می‌باشند. دیوارها عموماً باربر (عرض ۶۰-۵۰ سانتیمتر) و در قسمت‌هایی از آن پنجره و طاقچه تعبیه شده است. نمای بیرونی اطاق‌ها آجری و نمای درونی گچ می‌باشد. ابعاد اطاق‌ها تابع نوع مصالح سقف است. به علت استفاده از تیر چوبی معمولاً عرض اطاق محدود (۳-۲/۷ متر) و طول اطاق قابل تغییر است و اغلب در امتداد ضلع حیاط قرار دارند.



تصویر ۱۴- نحوه قرارگیری اطاق‌ها اطراف حیاط، نمودار ارتباطات اطاق و تحلیل اقلیمی اطاق‌ها.



تصویر ۱۳- ایوان‌های طولی و عمیق و عملکرد آنها.

اطاق‌ها

در خانه‌های بومی اطاق به عنوان خصوصی‌ترین فضای خانه و از نظر سلسله مراتب استقرار بعد از ایوان و در ارتباط با حیاط مطرح می‌باشد. اطاق‌ها اطراف حیاط و از طریق ایوان با حیاط ارتباط برقرار می‌کنند. اطاق‌ها براساس عملکرد فیزیکی تقسیم نشده‌اند بلکه چند عملکردی هستند (استفاده‌های متعدد مانند: غذا خوردن، خوابیدن، نشستن و ...); به همین دلیل

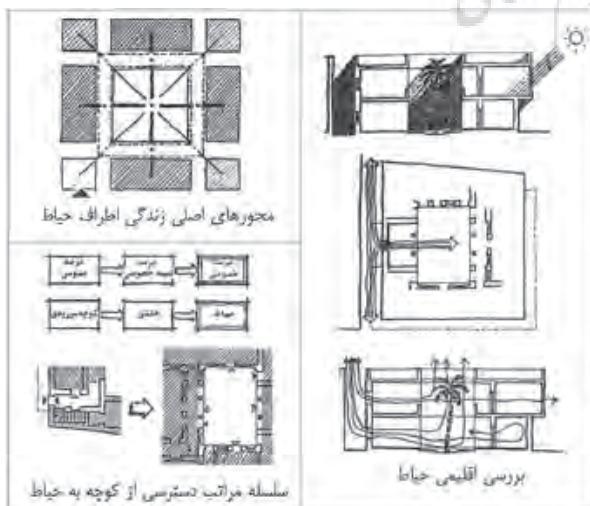
انواع اطاق‌های خانه‌های بافت سنتی عبارتند از: الف: مضیف (دیوانه): به عنوان پذیرایی از میهمان‌های مرد استفاده می‌شود. به همین علت سعی شده از فضاهای خصوصی جدا باشد. مضیف در خانه‌های مستقل عموماً نزدیک ورودی قرار گرفته و مستقیماً به هشتی باز می‌شود (حفظ حریمیت اندرون). در بعضی موارد در طبقه دوم واقع شده و توسط پله مستقیماً با هشتی ارتباط برقرار می‌کند. روبروی مضیف فضای پاشویه قرار دارد. در بعضی الگوها مضیف، به علت ایجاد کوران و عدم نیاز به

حیات

حیات مرکزی ترین فضا در خانه های بومی و به عنوان مرکز دید، نور و تهویه محسوب می شود. اطراف حیاط فضاهای عملکردی مختلف قرار گرفته است. در محورهای اصلی فضاهای زندگی و در گوشه حیاط سرویس های بهداشتی و ورودی واقع شده است (تصویر ۱۶). سلسله مراتب دسترسی در این خانه ها به ترتیب عرصه عمومی (کوچه)، نیمه عمومی (هشتی) و خصوصی (حیاط) می باشد. حیاط اغلب به شکل چهار ضلعی (مربع یا مستطیل) با تناسب ۵×۷ ساخته شده و با استفاده از نظم و ریتم خاص تناسب فضایی بین نماهای چهار طرف حیاط ایجاد شده است. در بعضی موارد با استفاده از تقسیمات نمایی آجری، ستون و در و پنجره های چوبی تنوع زیبایی ایجاد می گردد. جبهه رو به غرب به صورت دیوار با تقسیمات آجری کادربندی شده است (این تقسیمات خاص مانع از انعکاس نور می گردد). کف حیاط با آجر فرش شده که در روز به علت عدم انعکاس آفتاب و خاصیت جذب حرارت و در عصرها با مختصری آب پاشی به خنک کردن فضا کمک می کند. در خانه های غیر بومی حیاط شکل خاصی ندارد و به صورت یک فضای اضافه شده به بخش مسکونی می باشد و مستقیماً به کوچه ارتباط برقرار می کند. در اغلب موارد بخشی از فضای حیاط به پارکینگ ماشین اختصاص داده شده است.

دیوار اطراف حیاط مرکزی در خانه های بومی، به منظور داشتن سایه بیشتر، بلندتر از حد معمول ساخته شده و همچنین داخل آن درختکاری شده است. نور تمام فضاها معمولاً با واسطه ایوان از حیاط تأمین شده و در قسمت های بیرونی و ایوان های عمیق روزنه هایی تعبیه شده که با باز شدن دریچه های چوبی با کوچه ارتباط برقرار می کند.

حیاط مرکز تنفس خانه محسوب می شود. لذا در طبقه اول تنها راه تهویه حیاط است (در موارد استثناء پنجره هایی در ایوان های عمیق ساخته شده است)، اما در طبقه دوم ارتباط شناسیل ها با کوچه از یک طرف و باز شدن در و پنجره به حیاط از طرف دیگر باعث ایجاد کوران و تهویه مناسب می شود.



تصویر ۱۶- تحلیل حیاط در خانه های بومی خرمشهر.

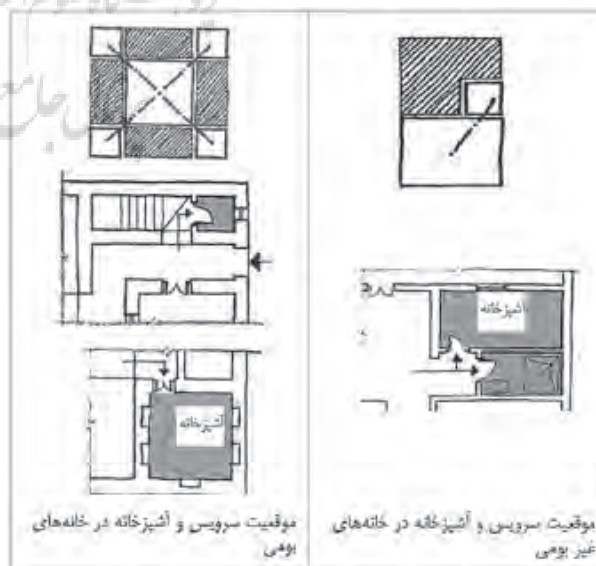
محرمیت، با کوچه توسط پنجره ارتباط برقرار می کند. این اتاق ها عموماً مربع مستطیل با تناسب ۱ به ۲ یا بیشتر می باشند.

ب: اتاق های معمولی خانه: این نوع اتاق ها چند عملکردی و تعداد آنها بستگی به تعداد افراد خانواده و مساحت زمین دارد. اتاق ها مستطیل شکل و دارای طاقچه و پنجره بوده و ارتباط آنها عموماً از طریق ایوان صورت می گیرد. همچنین هر دو اتاق مجاور به وسیله در باهم ارتباط برقرار می کنند. روزن ها بطرف ایوان باز شده و با تنوع در نما و استفاده از در و پنجره با یک ریتم خاص، یک تعادل نسبی در نما ایجاد می کنند.

ج: اتاق های شناسیل: این اتاق ها چند عملکردی بوده و تنها اختلافشان با سایر اتاق ها ابعاد و ساعات استفاده از آنهاست. عموماً در طبقه دوم واقع شده و ضلع سمت کوچه با کمی پیش آمدگی به وسیله پنجره مشبک چوبی با بیرون ارتباط برقرار می کند. این اتاق جزء خنک ترین فضاهای خانه محسوب می شود و ظهرها به عنوان نشیمن خانوادگی استفاده می شود. مشبک بودن شناسیل ها در سمت کوچه، علاوه بر خنک بودن، مانع از دید بیرون به درون و مانع از ورود گرد و خاک به درون می گردد. در خانه های غیر بومی اتاق ها اختصاصی و بر اساس عملکردشان هویت می یابند.

سرویس های بهداشتی و آشپزخانه

سرویس های بهداشتی (شامل توالت و حمام) و آشپزخانه در خانه های بومی در کنج حیاط ساخته شده و ارتباط مستقیم با حیاط دارند (تهویه). اما در خانه های غیر بومی وجود سرویس ها در ارتباط مستقیم با هال مرکزی و کنار اتاق ها باعث عدم تهویه مناسب می شود. در مسکن بومی آشپزخانه با طاقچه های زیاد، در کنج حیاط نزدیک به ایوان عمیق، ساخته شده و فقط به حیاط راه دارد. حمام به صورت یک فضای زائد بعداً اضافه شده و در بعضی موارد قسمتی از اتاق تبدیل به حمام شده است (تصویر ۱۵).

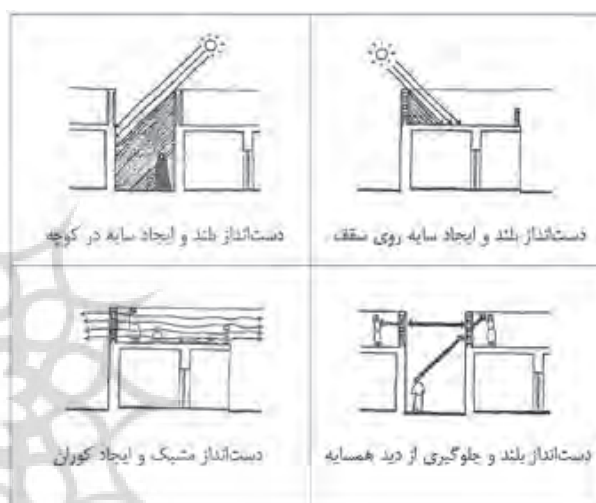


تصویر ۱۵- مقایسه موقعیت سرویس ها و آشپزخانه در خانه های بومی و غیر بومی خرمشهر.

بام

بام‌ها به‌علت کمی باران و استفاده جهت خواب مسطح می‌باشند. دست‌انداز بام به‌کوچه بلند و مشبک ساخته شده و اغلب ارتفاعی به اندازه طول انسان دارند که به دلایل زیر ساخته شده‌اند (تصویر ۱۷):

- ایجاد سایه روی بام (خنک شدن سقف).
- مرتفع شدن ساختمان و در نتیجه ایجاد سایه بیشتر در کوچه، حیاط و بدنه‌های اطراف حیاط.
- جلوگیری از دید کوچه به بام و دو خانه مجاور هم.
- عبور هوا و خنک شدن سطح بام از طریق شبکه‌های دست‌انداز.
- خانه‌های غیر بومی خرمشهر فاقد خصوصیات فوق می‌باشند.



تصویر ۱۷- تحلیل استفاده از بام در خانه‌های بومی خرمشهر.

تأثیر اقلیم و فرهنگ بر شکل‌گیری مسکن خرمشهر

تجزیه و تحلیل‌های انجام شده بر روی اجزاء مسکن خرمشهر نشان می‌دهد عواملی مانند اقلیم و آداب و رسوم مردم منطقه جزء مهمترین عواملی است که بر الگوی مسکن خرمشهر تأثیر زیادی دارد و نمی‌توان نقش این دو عامل را انکار کرد. این مقاله با علم به اینکه عوامل متفاوتی (مانند عوامل اقلیمی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و ...) در شکل‌گیری مسکن مؤثر است به تبیین نقش این دو عامل، اقلیم و فرهنگ، می‌پردازد.

تأثیر خصوصیات اقلیمی شهر خرمشهر در جهت و شکل مسکن

شهر خرمشهر در جنوب غربی استان خوزستان و در کنار رود کارون واقع شده است^{۱۰}. عوامل اقلیمی خرمشهر مانند عرض جغرافیایی پایین و ارتفاع کم از سطح دریا پدید آورنده شرایط اقلیمی خاص این شهر هستند که هر یک به نوعی بر معماری و شکل محیط مسکونی تأثیر می‌گذارند (کسمایی، ۱۳۶۹، ۳۹). عناصر اقلیمی مؤثر بر شکل و جهت مسکن عبارتند از:

الف- دمای هوا و مقدار نفوذ تابش آفتاب

خرمشهر به‌علت شرایط خاص جغرافیایی یکی از گرمترین شهرهای ایران است و در تقسیمات اقلیمی کشور جزو مناطق با اقلیم گرم و خشک ساحلی قرار دارد. بطورکلی این شهر دارای تابستان‌های بسیار گرم و زمستان‌های معتدل است. یکی از عناصر اقلیمی مؤثر بر مسکن مقدار نفوذ تابش آفتاب در ساعت‌های مختلف و ماه‌های مختلف سال می‌باشد که تابع عرض جغرافیایی شهر می‌باشد. مقدار تابش آفتاب بر سطوح قائم در عرض ۳۱° شمالی^{۱۱} (نزدیکترین عرض جغرافیایی به خرمشهر) بدین‌قرار است:

- بیشترین مقدار تابش آفتاب بر دیوارهای جنوبی در آذر ماه و کمترین مقدار آن در خرداد ماه می‌باشد و حداکثر تابش آفتاب بر روی این دیوارها در ظهر صورت می‌گیرد (کسمائی، ۱۳۶۳، ۱۰۲).

- دیوارهای جنوب شرقی و جنوب غربی در زمستان بیشتر از تابستان مورد تابش آفتاب قرار می‌گیرد. در زمستان بیشترین تابش آفتاب بر دیوارهای جنوب شرقی بین ساعت ۹ تا ۱۰ صبح و بر دیوارهای جنوب غربی بین ساعت ۲ تا ۳ بعد از ظهر می‌باشد. اما در تابستان بیشترین تابش آفتاب بر دیوارهای جنوب شرقی بین ساعت ۸ و ۹ صبح و بر دیوارهای جنوب غربی بین ساعت ۳ و ۴ بعد از ظهر می‌باشد^{۱۲}.

- دیوارهای شرقی، غربی و شمالی در زمستان کمتر از تابستان مورد تابش قرار می‌گیرند. دیوار شمالی فقط بین ماه‌های فروردین الی شهریور و در صبح زود و آخرین ساعات بعد از ظهر در معرض آفتاب می‌باشد^{۱۳}.

با توجه به مقدار نفوذ تابش در ساعت‌های مختلف روز، جهت استقرار خانه‌ها^{۱۴} بهتر است بین ۱۵ درجه جنوب غربی الی ۳۰ درجه جنوب شرقی طراحی شوند (حداقل انرژی تابشی از نظر جهت جغرافیایی) تا اثر گرمای شدید آفتاب بعد از ظهر به حداقل برسد و بهترین زاویه بین این دو محور، ۱۵ درجه جنوب شرقی، می‌باشد (کسمایی، ۱۳۶۹، ۱۱۶) (تصویر ۱۸).

ب- جهت وزش باد

در خرمشهر دو باد عمده می‌وزد که عبارتند از:

۱- بادهای شمال غربی: این باد اصلی و موسوم به باد سام است که در تمام فصول سال می‌وزد. در اواخر بهار و تابستان این باد شدیدتر شده و هنگام وزش، هوای شهر را غبار آلود می‌نماید. سرعت باد از امتداد شمال غربی به‌علت عبور از صحاری خشک در گرمای خرمشهر اثر قابل توجهی دارد.

۲- باد جنوب شرقی: این باد در درجه دوم اهمیت قرار دارد و به باد شرعی یا قوس موسوم است که شدت آن در طول سال متفاوت می‌باشد. در فصول بهار و پاییز شدت این باد بیشتر بوده و به‌علت عبور از روی خلیج فارس بسیار مرطوب می‌باشد و هوا را شرعی می‌نماید (مهندسان مشاور ماندان، ۱۳۶۲، ۴۱).

و باعث بوجود آمدن فرم خاصی از سکونت گردیده است؛ سپس تغییرات در شرایط زندگی و شیوه‌های سکونت ناشی از تغییر در الگوی سکونت تجزیه و تحلیل می‌گردد.

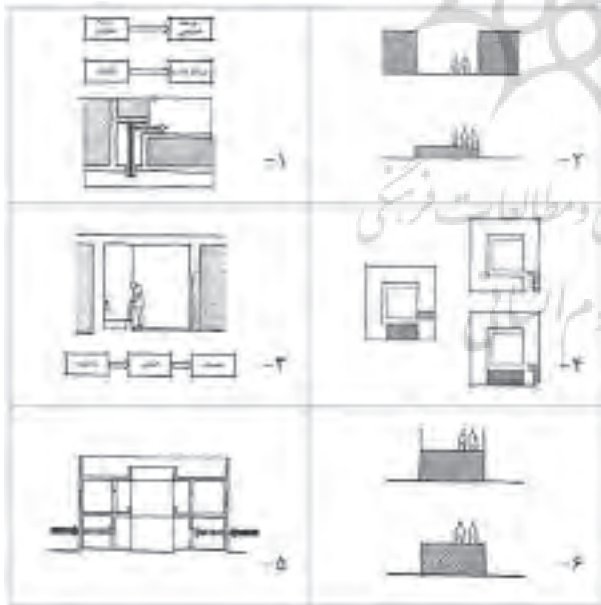
پاره‌ای از ویژگی‌های فرهنگی (آداب و رسوم) مردم منطقه که در شکل‌یابی الگوهای مسکن تأثیر گذار است عبارتند از (تصویر ۱۹):

- ۱- ممانعت از نفوذ دید بیرون (نامحرم) به درون (محرم) از طریق جداسازی عرصه‌های مختلف زندگی از یکدیگر (جداسازی عرصه عمومی کوچه از عرصه خصوصی حیاط).
- ۲- تجمع افراد خانواده بعد از ظهرها در حیاط یا ایوان‌های عمیق خانه؛ این فرهنگ نیاز به ایوان با عمق زیاد را مطرح می‌کند.
- ۳- قراردادن پاشویه کنار مضيف برای شستن پا قبل از ورود به درون به نشانه میهمان دوستی اهالی منطقه و رعایت آسایش میهمان‌ها.

۴- تجمع مردان در مضيف یکی از خانه‌ها در بعد از ظهرها، لزوم حفظ محرمیت درون خانه با جداسازی مضيف از بقیه خانه را ایجاب می‌کند (میهمان‌دوستی - حفظ حریم‌ها).

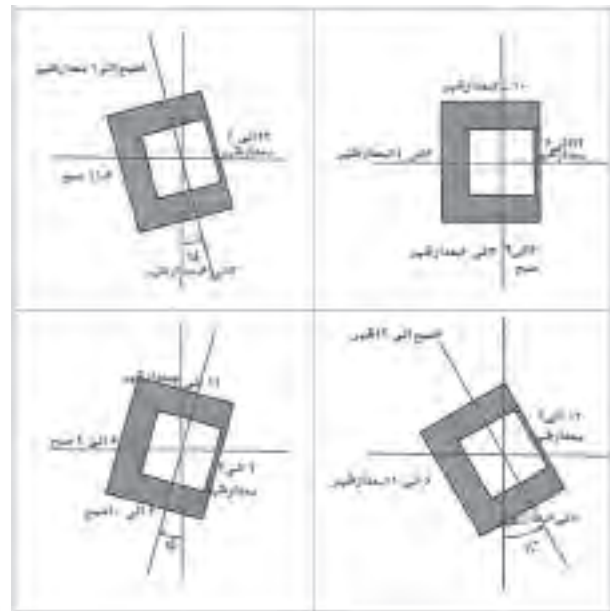
۵- حفظ محرمیت درون خانه از طریق محدود کردن دید بیرون به درون در طبقه اول (بجز فضاهایی که در ارتباط با مضيف می‌باشند).

۶- استفاده از بام برای خوابیدن. به همین علت پشت بام‌ها دارای دست‌انداز مشبک و بلند است (مشبک به جهت عبور هوا و بلند برای حفظ محرمیت).



تصویر ۱۹- نمونه‌هایی از فرهنگ معیشتی مردم خرمشهر و تأثیر آن در معماری بومی.

تغییر شرایط زیست، شیوه سکونت و همچنین استفاده از امکانات جدید زندگی تحولاتی را در فضاهای زندگی الزام‌آور می‌نماید که در بعضی موارد با وضع اقلیمی و فرهنگ فعلی مردم منطقه مغایرت دارد. از جمله این تغییرات که در مسکن خرمشهر



تصویر ۱۸- نحوه استقرار خانه نسبت به محورهای اصلی و ساعات نفوذ آفتاب در جبهه‌های مختلف خانه.

نتایج حاصل از مطالعات اقلیمی

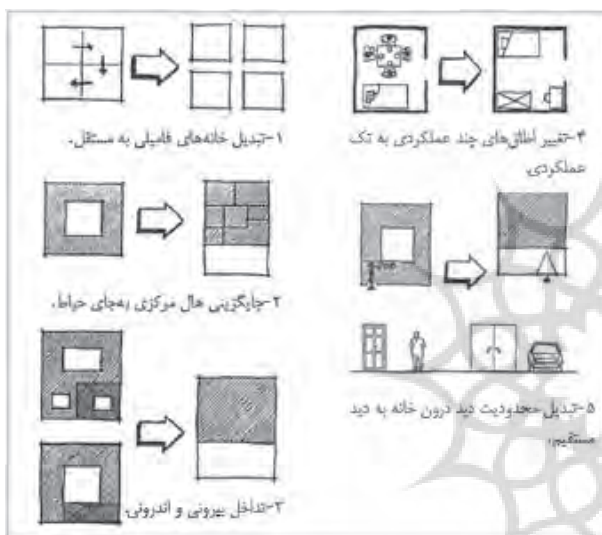
با توجه به اطلاعات به‌دست آمده از شرایط اقلیمی خرمشهر و تحلیل‌های انجام شده، بهترین جهت استقرار ساختمان در ارتباط با مقدار تابش آفتاب و جهت وزش باد و با توجه به عدم نیاز به جریان هوا در فضاهای داخلی به علت بالا نبودن رطوبت نسبی در خرمشهر، جهتی موافق با تابش مناسب می‌باشد. همچنین با محصور کردن ساختمان به وسیله دیوارهای نسبتاً بلند و استفاده از عناصر معماری، تأثیر بادهای غبار آلود بر فضاهای داخلی و خارجی ساختمان را می‌توان کاهش داد.

تأثیر خصوصیات فرهنگی و تغییرات آن بر الگوی مسکن

یکی از مباحث خیلی مهم و مؤثر در شکل‌گیری خانه، فرهنگ مردم ساکن می‌باشد. راپوپورت یک‌جانبه‌نگری‌هایی را که اقلیم، مصالح، اقتصاد و ... را عامل توضیح فرم خانه می‌داند رد نموده و آنها را عامل تأثیرگذار بر فرم می‌داند. در عوض نقش تعیین‌کننده فرم را به عامل اجتماعی و فرهنگی می‌سپارد (راپوپورت، ۱۳۸۱، ۱۶-۱۱). آنچه فرم یک خانه را می‌سازد صرف نیاز به خوردن و خوابیدن نیست، بلکه این گونه خوردن و خوابیدن که متناسب با فرهنگ مردم ساکن است، به خانه هویت می‌بخشد؛ و به مرور زمان تغییراتی که در فرهنگ خوردن و خوابیدن بوجود می‌آید علت اصلی هویت خانه می‌باشد^{۱۰}. لذا شناخت فرهنگ و آداب و رسوم مردم ساکن خرمشهر و بررسی نقش آن در شکل‌گیری فرم مسکن از مهمترین مباحثی است که در این مقاله دنبال می‌شود. مسائل فرهنگی مؤثر در مسکن خرمشهر در دو زمینه مورد بررسی قرار می‌گیرد. ابتدا تأثیراتی که آداب و رسوم در زندگی مردم ایجاد کرده

راهکارهای پیشنهادی مسکن خرمشهر

همانگونه که بیان شد، اقلیم و فرهنگ دو عامل اصلی تأثیرگذار در شکل‌گیری مسکن خرمشهر و بستر آن می‌باشند. طراحی الگوی مسکن جدید نیازمند تدوین ضوابط متناسب با تغییرات ایجاد شده در الگوی سکونت و فرهنگ مردم منطقه می‌باشد. بنابراین راهکارهای پیشنهادی در قالب بیان ضوابط طراحی مسکن متناسب با اقلیم و فرهنگ سکونت در جدول ۱ ارائه شده است. این ضوابط در سه مقیاس کلان (کل واحد مسکونی)، میانی یا عناصر تشکیل دهنده (ورودی، اتاق و غیره) و خرد یا همان اجزاء ساختمان (در، پنجره و غیره) بیان شده است.



تصویر ۲۰- نمونه‌های تأثیر دگرگونی شیوه سکونت در فضای مسکن

بوجود آمده می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (تصویر ۲۰):
۱- تغییر خانه‌های فامیلی به خانه‌های مستقل در اثر بوجود آمدن تغییرات در روابط اجتماعی بین خانواده‌ها و نیاز به استقلال بیشتر آن‌ها.

۲- جایگزین شدن هال مرکزی بجای حیاط مرکزی. در بافت بومی خانه‌ها با حیاط مرکزی ساخته شده و در اطراف آن فضاهای زندگی قرار گرفته‌اند (انطباق با شیوه سکونت سنتی منطقه). در حالی که در خانه‌های غیر بومی فضاهای زندگی اطراف هال مرکزی قرار گرفته و حیاط به آن الحاق شده است (انطباق با تغییرات شیوه سکونت جدید و عدم جوابگویی به شرایط اقلیمی نامساعد منطقه).

۳- تداخل بیرونی و اندرونی. در اغلب خانه‌های بومی بیرونی و اندرونی دو فضای مستقل بوده که اطراف حیاط مرکزی به گونه‌ای قرار گرفته‌اند که اندرون از دید بیرون محفوظ مانده و یا بیرونی در کنار فضای هشتی و نزدیک ورودی واقع شده است. در صورتی که در خانه‌های غیر بومی پذیرایی و خواب در ارتباط مستقیم با یکدیگر، بدون توجه به حریمیت، در یک سمت حیاط قرار گرفته‌اند.

۴- تغییر اطاق‌های چند عملکردی به اطاق‌های تک عملکردی. اطاق‌های چند عملکردی خانه‌های بومی به علت تغییر شیوه سکونت، در بعضی موارد، تبدیل به اطاق‌های اختصاصی شده است (این تغییر با فرهنگ مردم این منطقه سازگار نمی‌باشد).

۵- تبدیل دید محدود از کوچه به اندرون به دید مستقیم. در خانه‌های بومی با ایجاد پیشش در ورودی، دید به اندرون محدود شده (ایجاد حریمیت) و ابعاد در رابطه با انسان در نظر گرفته شده است (مقیاس انسانی). اما با تغییر شیوه زندگی و استفاده از وسایل جدید مانند خودرو، در خانه مستقیماً به حیاط باز شده (نفوذ دید نامحرم به درون) و مقیاس بر اساس ابعاد خودرو تغییر کرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رساله جامع علم انسانی
نتیجه

زمان در شیوه سکونت، امکان انطباق مسکن با نیازهای جدید مردم را افزایش می‌دهد و در نتیجه رضایت عمومی مردم را بالا می‌برد. در این مقاله با توجه به ویژگی‌های فرهنگی و آداب و رسوم مردم منطقه که در شکل‌گیری الگوهای مسکن مؤثر بوده است و همچنین با توجه به دگرگونی شرایط زیست، شیوه سکونت و نیازهای جدید زندگی، راهکارهایی منتج شده که می‌توان از این راهکارها در جهت بهبود وضعیت طراحی و ساخت مسکن خرمشهر استفاده نمود. این راهکارها در دو زمینه با عنوان ضوابط طراحی مسکن متناسب با فرهنگ سکونت و ضوابط طراحی متناسب با اقلیم خرمشهر به عنوان جمع‌بندی ارائه شده است. امید است با این‌گونه مطالعات بتوان در بهبود وضعیت طراحی و بالا بردن کیفیت ساخت مسکن تأثیر گذاشت.

بازسازی مسکن خرمشهر پس از جنگ بسیار کند و در موارد زیادی ناهماهنگ با فرهنگ بومی و سنت سکونت مردم منطقه و همچنین ناهماهنگ با الگوهای اقلیمی منطقه صورت گرفته است. با توجه به تحلیل‌های انجام شده در بخش‌های مختلف مقاله، این نتیجه حاصل می‌شود که خرمشهر بر خلاف تصور غالب دارای الگوی سکونتی خاص خود و مسکن غنی متناسب با آداب و رسوم و اقلیم بسیار گرم و سخت منطقه می‌باشد. این نتیجه گویای آن است که اقلیم و فرهنگ بستر شکل‌گیری کالبد مسکن در خرمشهر می‌باشد. همچنین مسکن بومی خرمشهر دارای یک الگوی واحد از نظر نظام قرارگیری فضاهای عملکردی اصلی اطراف حیاط است که باعث هویت‌بخشی به بافت‌های قدیم می‌گردد. شناخت نوع و الگوی سکونت بومی و لحاظ کردن تغییرات ایجاد شده به مرور

جدول ۱- ضوابط ناشی از تأثیر اقلیم و فرهنگ در شکل‌گیری مسکن خرمشهر در سه مقیاس.

مقیاس	ضوابط حاصل از مطالعات اقلیمی	ضوابط حاصل از مطالعات فرهنگی
مقیاس کلان (کل واحد مسکونی)	<ul style="list-style-type: none"> - طراحی خانه‌های خرمشهر در امتداد محور ۱۵° جنوب‌شرقی (حداقل انرژی تابشی از نظر جهت جغرافیائی) برای به حد اقل رساندن گرمای بعد از ظهر. - طراحی خانه به صورت حیاط مرکزی و قراردادن احجام پر اطراف آن جهت ایجاد سایه بیشتر در حیاط. 	<ul style="list-style-type: none"> - توجه به تغییرات شیوه سکونت و فرهنگ زیستی مردم منطقه و تأثیر آن در روابط و فرم فضاهای داخلی مسکن در طراحی جدید. - طراحی خانه‌ها به صورت تک واحدی برای یک خانواده و در صورت نیاز طراحی خانه‌های فامیلی در دو طبقه با در نظر گرفتن حریمیت و استقلال نسبی هر خانواده. - طراحی خانه‌ها بر اساس رعایت سلسله مراتب ارتباط فضاهای داخلی نسبت به یکدیگر و با رعایت فرهنگ ساکنین بومی و غیر بومی شهر. در نظر گرفتن خانه‌ها، در هر دو فرهنگ، بصورت حیاط مرکزی و ایجاد یک دسترسی مستقل درونی به فضاهای مختلف.
مقیاس میانی (عناصر مسکن)	<ul style="list-style-type: none"> - طراحی حیاط به شکل مربع جهت جلوگیری از نفوذ گرد و غبار و در صورت طراحی حیاط مستطیل طول آن از سه برابر ارتفاع بیشتر نباشد؛ مگر آنکه ضلع بلندتر عمود بر جهت باد باشد. - تعبیه ایوان‌های طولی اطراف حیاط و جلو اطاق‌ها و ایوان‌های عمیق در محورهای شرق و شمال جهت جلوگیری از نفوذ گرما به درون فضاهای سکونتی در تابستان. - ایجاد سایه در حیاط و کاهش انعکاس گرما از زمین از طریق استفاده از درخت‌های دارای چتر و سایه انداز در حیاط. - استفاده از دیوار مشبک جلوی پنجره‌های رو به کوچه در طبقه اول و همچنین استفاده از مشبک‌های چوبی در طبقه دوم جهت شکستن نفوذ نور مستقیم خورشید به درون و ایجاد کوران هوا در اطاق‌های مجاور. 	<ul style="list-style-type: none"> - طراحی فضاهای بسته، نیمه بسته و باز مسکن (طاق، ایوان، حیاط) بصورت واحد، حول محور حیاط. - رعایت سلسله مراتب در فضاهای ارتباطی و عملکردی خانه و نحوه حرکت از عرصه‌ی عمومی بیرون (کوچه) به عرصه‌ی خصوصی درون خانه (کوچه فضای تقسیم حیاط). - رعایت سلسله مراتب، از نظر باز و بسته بودن فضا، در ترکیب فضاهای عملکردی درون خانه (در نظر گرفتن ایوان به صورت فضای نیمه باز واسط بین حیاط و فضاهای عملکردی اطراف آن). - طراحی حیاط به عنوان محور اصلی ارتباطات درون مسکن برای خانواده‌های بومی و ایجاد یک محور ارتباط فرعی درونی برای خانواده‌های مهاجر (توجه به شیوه سکونت مردم). - طراحی فضای زندگی در محور ضلع‌های رو به شمال، جنوب و شرق حیاط و در نظر گرفتن سرویس‌های بهداشتی و ورودی در محورهای گوشه حیاط (بین فضاهای زندگی). - طراحی اطاق‌ها بر اساس یک نظام کالبدی چند عملکردی و انعطاف‌پذیر به گونه‌ای که افراد خانواده حق انتخاب داشته باشند.
مقیاس خرد (اجزاء ساختمان)	<ul style="list-style-type: none"> - طراحی دست‌انداز بلند برای بام به منظور ایجاد سایه بیشتر در حیاط، پشت بام و کوچه. - کاهش شدت گرما روی نما و ممانعت از انعکاس نور از طریق ایجاد سایه به وسیله خطوط نمایی (پس و پیش گذاشتن آجرهای نما). - طراحی سقف دو لایه و استفاده از نمای مشبک بین دو لایه جهت عبور جریان هوا بین آن‌ها و کاهش گرمای نفوذی به درون اطاق‌ها. - استفاده از مصالح ساختمانی با عایق حرارتی بالا (در، پنجره و دست‌اندازهای چوبی) و همچنین استفاده از دریچه‌های چوبی پشت پنجره‌ها جهت ایجاد سایه و حفاظت فضاها در مقابل طوفان‌های شن و غبار. - استفاده از مصالح دافع حرارت با رنگ روشن در کف حیاط و بام‌ها به منظور به حداقل رساندن انعکاس تابش نور خورشید. 	<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد یک نظام محوری در طراحی فضاهای عملکردی اطراف حیاط با توجه به ایجاد یک ریتم و نظم خاص در پلان و انعکاس آن در نما (منظور از این نظام‌دهی الزاماً تقارن نیست). جهت ایجاد چنین نظمی، طراحی حیاط به صورت مربع یا مربع مستطیل و تعیین مکان حوض و باغچه‌ها بر اساس این نظام. - استفاده از خطوط و تقسیمات نمایی موجود و پیروی از یک نظام هندسی واحد در فرم و جایگیری پنجره‌ها و درها. همچنین، در بعضی موارد، استفاده از دست‌انداز مشبک در طراحی نما جهت حفظ هویت معماری بومی منطقه. - تغییر محور ورودی به حیاط به منظور رعایت اصل حریمیت و همچنین با توجه به فرهنگ مردم منطقه، طراحی پاشویه در این فضا.

پی نوشت ها:

۱۲ ساعات نفوذ خورشید از نقشه موقعیت و زوایای تابش خورشید در عرض جغرافیایی ۳۱ درجه، توسط نگارنده استخراج شده است.

۱۳ برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به (کسمایی، ۱۳۶۹، ۱۲۶-۱۱۰).

۱۴ هدف از تعیین جهت استقرار ساختمان، کسب حد اقل انرژی خورشیدی در مواقع گرم و حد اکثر آن در مواقع سرد سال می باشد.

۱۵ راپوپورت در کتاب انسان شناسی مسکن می نویسد: «با بررسی طرح های ساده اولیه شهرهای مختلف و بررسی انواع خانه ها در درون محدوده های معین مانند دهلی قدیم و جدید و شهر قدیم و جدید فیض در مراکش یا در بعضی از شهرهای آمریکای لاتین در خواهیم یافت که این تفاوت ها (تفاوت در شکل بنا) بیشتر به عامل فرهنگ بستگی دارد تا به آب و هوا» (راپوپورت، ۱۳۸۸، ۳۹).

فهرست منابع:

راپوپورت، آموس (۱۳۸۸)، انسان شناسی مسکن، ترجمه خسرو افضلیان، انتشارات حرفه هنرمند، تهران.

راپوپورت، آموس (۱۳۸۱)، به سوی انسان شناسی خانه، ترجمه مسعود پرچمی عراقی، مجله آبادی، شماره ۳۶، تهران.

چرمایف، سرچ و الکساندر، کریستوفر (۱۳۷۱)، عرصه های زندگی جمعی و زندگی خصوصی، ترجمه منوچهر مزینی، انتشارات دانشگاه تهران.

کسمائی، مرتضی (۱۳۶۹)، اقلیم معماری خوزستان خرمشهر، وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز تحقیقات ساختمان و معماری، تهران.

کسمائی، مرتضی (۱۳۶۳)، اقلیم و معماری، انتشارات شرکت خانه سازی ایران، تهران.

لنگ، جان (۱۳۸۱)، آفرینش نظریه معماری، ترجمه علیرضا عینی فر، انتشارات دانشگاه تهران.

مرتضی، هشام (۱۳۸۷)، اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام، مترجمین: ابوالفضل مشکینی و کیومرث حبیبی، انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، تهران.

مسائلی، صدیقه (۱۳۸۱)، نقشه پنهان به مثابه دست آورد باورهای دینی در معماری، رساله دکتری معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

مسائلی، صدیقه (۱۳۶۸)، الگوی مسکن خرمشهر، پایان نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

مهندسان مشاور ماندان (۱۳۶۲)، طرح جامع خرمشهر، تهران.

Ghaemian, Hadi (1984), Travail Personnel, La Reconstruction de Khorramshahr, En Iran, *Unite Pedagogique D'architecture* No.6.

۱ لازم به ذکر است که در جریان پاکسازی خرمشهر، از نخاله های باقی مانده از جنگ، بسیاری از نمونه های ارائه شده در این مقاله تخریب شده و شاید بتوان ادعا نمود که این مدارک تنها الگوهای باقی مانده از مسکن قبل از جنگ می باشد و در صورت عدم ثبت آن دست یابی به الگوی مسکن بومی خرمشهر غیر ممکن می گردد.

۲ «کاملأبی فایده است اگر بخواهیم نقش تعیین کننده گی اقلیم در خلق فرم را انکار کنیم... نظریه ی علیت اقلیم اعلام می کند که مشغولیت اولیه ی انسان نخستین، ایجاد سرپناه بوده است و در نتیجه ی جبر اقلیم، فرم تعیین می شده است... برای حفظ خود در مقابل تغییرات هوا و فصل ها، سرپناه در طول زمان گونه های متعددی از سکونتگاه که یکی از آنها خانه ی حیاط دار است را فراهم نموده است.» (راپوپورت، ۱۳۸۱، ۱۲).

۳ متأسفانه قست عمده بافت شهری واقع در این منطقه بر اثر جنگ تخریب و یا تسطیح شده است. در این مقاله از تعدادی خانه ی واقع در مناطق قدیمی تسطیح نشده به عنوان نمونه مسکن سنتی خرمشهر استفاده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند.

۴ الگو به معنی: بیان زبان و ساختار درونی یک شیء به صورت خیلی ساده. زمانی معماری دارای الگوی واحد است که این بیان ساختاری دارای زبان و اصول مشترک گردد و قابل انطباق بر تعداد زیادی از فضاهای معماری باشد. الگوها در معماری سنتی، به خاطر این که از دین و معنی نهفته در آن شکل گرفته، به یک وحدت می رسند (مسائلی، ۱۳۸۶، ج.ج).

۵ در فرهنگ مردم خرمشهر، مضعیف محل پذیرایی از میهمان های مرد خانواده می باشد.

۶ لازم به ذکر است که خانه های بازسازی شده پس از جنگ بر اساس الگوهای غیر بومی ساخته شده اند (بر اساس قاعده جدا کردن حیاط از بخش سکونت و استفاده از مصالح سنگ در نما).

۷ «برای حفظ زندگی خصوصی و مزایای راستین زندگی جمعی، شهریت و شهرنشینی محتاج کالبدی تازه است که واجد عرصه های گوناگون باشد و حد هر عرصه که ما دون و ما فوق عرصه ی دیگر است در آن به خوبی روشن و مصرح باشد. چنین کالبدی برای شهر باید برای تمام درجات گوناگون زندگی خصوصی و تمام زندگی جمعی عرصه های خاص بوجود آورد» (چرمایف، ۱۳۷۱، ۴۱).

۸ «اسلام این نکته را که حریم خصوصی هر فرد بایستی از تعدی و تجاوز مصون باشد، به رسمیت می شناسد... اصل اسلامی حفظ حریم خصوصی خانه، در ارتباط با اصلی است که جداسازی حریم زندگی خصوصی فرد از انظار عموم را واجب می داند. ضمن اینکه این اصل، بخشی از نظام اسلامی حریم مذکور و مؤنث می باشد... در کل، اسلام با اختلاط بدون قید و بند بین زنان و مردانی که رابطه خویشاوندی ندارند، مخالف است و این امر را تضاد با نقش خانواده در جامعه قلمداد می نماید» (مرتضی، ۱۳۸۷، ۱۳۵).

۹ بخاطر آب و هوای بسیار گرم خرمشهر و استفاده از دمپاتی در اغلب فصول سال، پاها قبل از ورود به اطاق در پاشویه شسته می شود.

۱۰ خرمشهر در عرض جغرافیایی ۳۰ درجه و ۲۵ دقیقه شمالی و طول جغرافیایی ۴۸ درجه و ۱۱ دقیقه شرقی واقع شده و ارتفاعش از سطح دریاهای آزاد بسیار کم است.

۱۱ خرمشهر در ۳۰ درجه و ۲۷ دقیقه عرض شمالی واقع شده است و نزدیکترین عرض جغرافیایی به آن عرض ۳۱ درجه شمالی می باشد.